

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

КОЛОВОРОТНА НАТАЛЯ ДМИТРІВНА

УДК 811.161.2:81'22

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «МОВЧАННЯ»
В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент
Піддубна Наталія Віталіївна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
доцент кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
Калашник Володимир Семенович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Редін Петро Олексійович,
Харківський регіональний інститут
державного управління
Національної академії державного управління
при Президентові України,
завідувач кафедри української мови.

Захист дисертації відбудеться «24» квітня 2014 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. 221–А.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. 215–В).

Автореферат розісланий «22» березня 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Карпенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Упродовж останніх десятиліть спостережено активізацію наукової уваги до тих явищ і процесів, що тісно пов'язані з людським чинником. Це насамперед зумовлено антропоцентризмом і дискурсцентризмом сучасних наукових парадигм, зокрема й лінгвістичної.

Для сьогодення, якому властивий активний розвиток різноманітних сфер суспільного життя, особливо важливими є проблеми комунікації й спілкування. Саме тому увагу науковців усе частіше привертають питання міжособистісного спілкування, його законів та особливостей, з'ясування й опис комунікативних стратегій і тактик, характеристика спілкування між людьми, що є представниками різних культур тощо.

Вагомим досягненням комунікативної лінгвістики є усвідомлення комунікації як єдності вербальних і невербальних її складників. Активне дослідження мовчання як невербального компонента комунікації почали в середині ХХ ст. західноєвропейські вчені Р. Бервідстел, Дж. Бівін, Д. Джексон, Дж. Фаст, Е. Холл, У. Кіс, В. Річмонд та ін. і розвинулося в східнослов'янському як зарубіжному (Н. Аругюнова, В. Богданов, К. Богданов, М. Епштейн, Г. Колшанський, С. Крестинський, Г. Почепцов та ін.), так і вітчизняному (Т. Анохіна, Ф. Бацевич, Т. Осіпова, І. Рудик, Л. Солощук та ін.) мовознавстві. У роботах чітко окреслюється тенденція осмислення мовчання в комунікативно-дискурсивній парадигмі.

Антропоцентричність сучасного мовознавства зумовила нове розуміння значення як результату концептуалізації й категоризації досвіду людини, поєднання логічного й емпіричного в лінгвокогнітивній діяльності людини як суб'єкта мови, що стало предметом таких дисциплін, як лінгвоконцептологія й когнітивна семантика. Сучасна українська лінгвоконцептологія вбачає провідним завданням усебічний аналіз концептів, що є складниками концептуальної картини світу (ККС). Базовими для цієї дисципліни є роботи як вітчизняних учених (Т. Вільчинської, І. Голубовської, В. Жайворонка, А. Загнітка, В. Іващенко, В. Кононенка, Т. Космеди, О. Левченко, Л. Лисиченко, А. Приходька, Т. Радзівської, О. Селіванової, М. Скаб, В. Ужченка та ін.), так і лінгвістів близького (М. Алефіренко, Н. Аругюнова, Т. Булигіна, С. Воркачов, В. Карасик, В. Колесов, М. Красавський, О. Кубрякова, Д. Лихачов, В. Маслова, М. Піменова, З. Попова, Г. Слишкін, Й. Стернін, Ю. Степанов, В. Телія, О. Шмельов та ін.) та далекого (Є. Бартмінський, А. Вежбицька, Д. Лакофф, Р. Лангакер, Ч. Філмор, У. Чейф) зарубіжжя.

Антропоцентричне спрямування сучасної лінгвістичної науки зумовлює необхідність поглибити вчення про культурно значущі концепти як складника мовної картини світу (А. Вежбицька, С. Воркачов, І. Голубовська, В. Жайворонок, Т. Космеда, Т. Радзівська, М. Скаб, В. Ужченко, О. Шмельов, та ін.), що й визначає **актуальність** цієї наукової розвідки. Вивчення мовного вираження такого комунікативного феномену, як мовчання, уможливорює розкриття особливостей устрою й функціонування етнічної й індивідуальної мовної свідомості, самого ментального світу членів певного мовного колективу.

Концепт «мовчання» є культурно значущим не лише для української, а й для інших етноспільнот, він позначений такими ознаками, як глобальність

й універсальність, оскільки є вагомим для життєдіяльності, зокрема її комунікативного складника, кожної людини. Мовчання як невербальний складник людського спілкування перебувало в полі зору передусім антропологів, філософів, психологів, психіатрів, соціологів, які акцентували увагу на вагомості невербальних засобів для вираження відповідної прагматичної інформації, емоцій. Попри значну кількість мовознавчих досліджень мовчання на сьогодні не достатньо вивченою залишається низка питань, що, очевидно, засвідчує релевантність цього феномена й актуальність його дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертації відповідає темі науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти» (держ. реєстр № 0111И 006434 від 26.05.2011 р.), що координується Інститутом української мови НАН України. Тему кандидатської дисертації затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 6 від 20 грудня 2013 року).

Мета дисертаційного дослідження – виокремити й описати систему способів вербалізації концепту «мовчання» як структурно-семантичного й комунікативно-прагматичного багатовимірного невербального складника МКС, українського художнього дискурсивного простору.

Окреслена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) визначити теоретичну базу й термінологічний апарат дисертаційного дослідження;
- 2) розглянути становлення й сутність мовчання як лінгвокультурологічного концепту;
- 3) визначити ознаки мовчання як компонента невербальної комунікації й схарактеризувати специфіку їх вербалізації;
- 4) висвітлити особливості вербалізації функцій комунікативно значущого мовчання;
- 5) обґрунтувати віднесеність до мовчання його корелятивів й установити засоби їх омовлення;
- 6) з'ясувати специфіку екстеріоризації концепту «мовчання» в українському художньому мовленні (на матеріалі творів І. Франка, О. Кобилянської та Гр. Тютюнника);
- 7) визначити основні метафоричні моделі концепту «мовчання» в українському художньому дискурсі.

Об'єктом дослідження є різнорівневі одиниці української мови – вербалізатори концепту «мовчання» в національній МКС, що репрезентується в її дискурсивному просторі.

Предмет аналізу – структурно-семантичні й комунікативно-прагматичні ознаки мовних репрезентантів концепту «мовчання».

Фактичним матеріалом дослідження стали різнорівневі мовні одиниці, основні семантичні компоненти яких експлікують смисл «мовчання».

Ілюстративним матеріалом є більш як 3000 контекстів уживання цих одиниць, дібраних переважно з текстів художньої літератури (XVIII-XXI ст.).

Методи дослідження. Згідно з метою й завданнями, провідним у роботі є описовий метод, використаний у процесі виявлення семантичних особливостей лексем дібраного матеріалу; застосовано також елементи компонентного аналізу для виявлення концептуальних ознак; дистрибутивного аналізу в поєднанні з контекстуально-інтерпретаційним для виокремлення концептуальних моделей мовчання в українській мові; метод дискурс-аналізу уможливив з'ясування особливостей взаємодії особистостей та створення ними різного типу дискурсів; інтент-аналіз як метод, що ґрунтується на психосемантичних і психопрагматичних механізмах і спрямований на аналіз інтенцій мовця, який може створювати як експліцитні, так і імпліцитні комунікативні смисли, а також метод прагматичного аналізу, що концентрує увагу на стратегіях і тактиках спілкування, аксіологічних аспектах людської взаємодії, законах, правилах, конвенціях спілкування тощо.

Наукова новизна одержаних результатів визначає внесок автора у вирішення загальних проблем української лінгвоконцептології – здійсненним уперше на широкому мовному матеріалі комплексним дослідженням одного з культурно значущих для української лінгвоспільноти концепту «мовчання». У роботі вперше здійснено комплексний аналіз репрезентантів концепту в парадигматичному, синтагматичному, епідигматичному аспектах; виявлено структурно-семантичні особливості й образний потенціал лексем-вербалізаторів концепту «мовчання» в художньому мовленні.

Теоретичне значення роботи полягає в інтегрованому описі одного з культурно значущих для українського народу концепту, результати й висновки дисертації покликані поглибити теорію комунікації. Дослідження сприяє розумінню інтеграції невербальних і вербальних засобів екстеріоризації концепту в писемному дискурсі, слугує осмисленню дихотомії мови та мовлення, експлікації лінгвістичних, когнітивних і прагматичних аспектів мовчання як невербального феномена спілкування.

Практична значущість роботи мотивована можливістю застосування її наслідків у спецкурсах, спецсемінарах з питань когнітивної семантики, навчальних курсах когнітивної лінгвістики, лінгвоконцептології, лінгвоперсонології, етнолінгвістики, стилістики, психолінгвістики, у процесі укладання словників культурних концептів, у навчальних посібниках зі стилістики й лексикології української мови тощо.

Апробація роботи. Основні результати дослідження були оприлюднені у виступах на 7 наукових конференціях: 9-ій Всеукраїнській науковій конференції молодих філологів «Vivat academia» «Українська філологія – історія, теорія, методологія» (Львів, 2011); XIV Міжнародній конференції з актуальних питань семантичних досліджень «Художній текст у різних наукових парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2012); II Всеукраїнському лінгвістичному форумі молодих учених «Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство» (Київ, 2012); VI Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпропетровськ, 2013); Усеукраїнській науковій

конференції «Лінгвостилістика ХХІ ст.: стан та перспективи розвитку» (Луцьк, 2013); Всеросійській науковій конференції з міжнародною участю «Н. П. Огарёв: историко-культурное измерение творческой личности» (Саранськ, Росія, 2013); VI-й Міжнародній науковій конференції «Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты» (Чита, Росія, 2013). Основні положення дисертаційної роботи обговорено на аспірантських семінарах, засіданнях кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Публікації. За темою дисертації надруковано 10 одноосібних публікацій, із них 6 статей опубліковано у провідних фахових виданнях України (3,05 др. арк), 2 публікації вміщено в закордонних наукових виданнях (0,7 др. арк), 2 публікації тез доповідей – у матеріалах наукових конференцій (0,43 др. арк). Загальний обсяг публікацій становить 4,2 друкованих аркуша.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, списку ілюстративного матеріалу. Обсяг тексту дисертації становить 202 сторінки, загальний обсяг роботи – 240 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, конкретизовано методологічну базу, розкрито наукову новизну роботи, указано її джерельну базу, відзначено зв'язок теми дослідження з науковою проблематикою сучасного лінгвістичного дискурсу, подано відомості про апробацію результатів наукового пошуку та структуру роботи.

У **першому розділі «Теоретичні засади, історія, методологія й метамова дослідження концепту «мовчання»»** здійснено огляд наукової літератури, з'ясовано основні поняття роботи – концептуалізація та вербалізація, концептуальна й мовна картини світу, концепт, культурно значущий концепт, схарактеризовано мовчання як одиницю комунікативного акту.

Сучасна лінгвістика позначена багатовекторністю досліджень, що спричинене новою парадигмою наукового знання, постульованого наукою кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Наслідком цього є поява низки наук, зокрема лінгвокультурології й лінгвоконцептології, когнітивної семантики, дискурсології, комунікативної лінгвістики та ін., для яких спільним є орієнтація на тріаду «людина – мова – культура».

Однією з найактуальніших проблем когнітивної лінгвістики й лінгвоконцептології є дослідження концептуальної системи, у якій за допомогою концептів відображаються думки й знання людини про світ.

До базових понять лінгвоконцептології належить концептуалізація – ті важливі процеси діяльності людини, які внаслідок осмислення інформації, що надходить до суб'єкта, спричиняють утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в людській психіці. Концептуалізація лежить в основі створення концептуальної картини світу (ККС) – фрагмента концептосистеми, що представляє інтеріоризований людиною або етносом світ. В основу національної ККС покладене те, що є загальним, стійким, повторюваним у картинах світу

окремих представників народу й вираженим за посередництва релігії, філософії, літератури, ідеології, мови, виявляється через вчинки людей.

Мовна картина світу (МКС) – засіб вираження тих знань, що включає ККС. Постулювання її як «наївної» є нівелюванням інтелекту найяскравіших представників етносу, оскільки в МКС синкретично поєднано наївний та науковий світогляди й лінгвокреативне мислення.

Основним інструментарієм опису МКС є термін «концепт» – дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, являє собою результат когнітивної діяльності особистості й суспільства й несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет і явище, яке відбиває, про інтерпретацію певної інформації суспільною свідомістю й ставлення суспільної свідомості до певного явища чи предмета (З. Попова, Й. Стернін). Мова є одним із найважливіших експлікаторів концептів, що знаходить вираження на різних мовних рівнях.

Концепт «мовчання» належить до розряду антропоморфних, зокрема його емоційної й фізіологічної підгруп (залежно від типу самого мовчання).

Дослідження концепту «мовчання» можливе за умови залучення даних фізіології, психології, педагогіки, неориторики та ін., однак основним для вивчення цього концепту в українській МКС вважаємо художній дискурс, оскільки в ньому передаються не лише властиві йому уявлення про смисл концепту, а й етноспецифічні, психолінгвальні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять.

Дискурс розуміємо і як одиницю, що складається з двох значущих компонентів – динамічного процесу мовленнєвої діяльності з обов'язковою апеляцією до соціального контексту та її результату, тобто тексту (філософський дискурс, літературознавчий дискурс, релігійний дискурс), і як родовий термін, що об'єднує всі різновиди використання мови (текст, монолог, діалог, мовлення, висловлювання).

За ступенем вагомості мовчання в культурі українського народу концепт «мовчання» належить до культурно значущих, що становлять смислове й культурне ядро етномовної свідомості будь-якого культурного простору, фокусуючи в собі систему смислової організації етносвідомості в єдності її парадигматичних, синтагматичних і лінгвокультурних зв'язків.

Культурно значущими концептами є ті, що відображають важливі для менталітету певного етносу поняття. Склад культурно значущих концептів може значною мірою збігатися в різних мовах. Концепт «мовчання» є культурно значущим для багатьох лінгвоспільнот, виявляючи однак у кожній з них етнокультурні особливості, що відбито в специфіці використання й сприйняття цього паралінгвального засобу в процесі комунікації представниками різних народів.

Міфолого-релігійний дискурс важливий для розуміння ритуального мовчання, мовчання як умови спілкування з Богом, пізнання одкровення слова Божого, що простежується в усіх світових релігіях. Особливо виразно вагомість мовчання як

засобу очищення душі, єднання з Абсолютом унаочнена в християнській практиці ісихазму й пізніше – затворництва.

Актуалізація філософського аспекту дослідження концепту «мовчання» в сучасній науці зумовлена прагненням пізнати те, що перебуває за межами словесного вираження. До центральних питань сучасної філософії належить первинність чи вторинність мовчання стосовно мовлення, що засвідчує наявність філософсько-онтологічного (мовчання – символ «НІЦО», «ПЕРЕДБУТТЯ») й комунікативного (мовчання – знак змісту, що стоїть за ним) підходів. Мовчання й мовлення сприймаємо як такі, що перебувають у каузальному відношенні (Т. Бруно).

Літературознавчий дискурс використовує мовчання як ключовий композиційно-стильовий елемент. Залежно від мистецького напрямку художнього твору воно може позначати духовне зростання (Г. Сковорода), духовну смерть і спокій та захист (Т. Шевченко), ознаку категорії іншості (А. Бондар) та ін.

Мовчання є повноцінним невербальним засобом комунікації. Це інформативний складник комунікативного акту або й окремий комунікативний акт. Як й інші невербальні засоби, мовчання взаємодіє із засобами вербальної комунікації, часто посилюючи, а то й заперечуючи їх. Воно багатозначне: для його інтерпретації, витлумачення потрібен відповідний контекст, дискурс.

Комунікативно значуще мовчання є функціонально навантаженою невербальною дією, актом, здійснюваним в умовах вербальної комунікації й залученим до цієї комунікації, тобто має дискурсивну природу (Л. Безугла). Ним може бути як мовчання-знак, що має навмисний характер, так і мовчання-симптом, оскільки мовчання як наслідок потрясіння, розгубленості, роздумів тощо перешкоджає продовженню комунікації, впливає на її перебіг. Мовчанню-знаку властиві ті ж складники, що й вербально вираженому комунікативному акту. Воно може бути використане як комунікативна тактика і як комунікативна стратегія.

Другий розділ «Комунікативно значуще мовчання та його кореляти в дискурсивній художній практиці українців: статус, функції, способи вербалізації» присвячений дослідженню засобів вербалізації концепту «мовчання», репрезентації видів комунікативно значущого мовчання, визначенню його функцій, з'ясуванню особливостей концептуалізації й мовної репрезентації корелятив мовчання в українському художньому дискурсі.

Як і кожний соціально-культурний феномен, мовчання об'єктивоване мовою, що виявляється на різних мовних рівнях: на фонетичному – через паузацію мовлення, зміну його темпу, повторення окремих фонем (звуки типу «м-м-м», «хмм», «е-е-е»), на морфологічному – мовчання вербалізується низкою слів різної частиномовної приналежності, на лексичному – екстеріоризується через низку лексем, що об'єднуються в синонімічні ряди (*мовчання, мовчанка, мовчок* та ін.), а також в антонімічні групи (*мовчати – базікати, розбазікувати, патякати, насталакати, пащекувати* та ін.).

В омовленні мовчання вагому роль відіграють надслівні стійкі вербалізатори – фразеологізми (*прикусити язика; поперхнутися словом; дерти мовчака; набирати / набрати води в рот* та ін.), паремії (*Ліпше мовчати, ніж сварку почати; Слухай*

кожного, але не з кожним говори; *Хто мовчить, той двох навчить* та ін.), що їм властива образність, через яку унаочнюється досвід кодування й декодування людиною навколишньої дійсності. Вони засвідчують амбівалентну цінність мовчання. Висока частотність уживання фразеологізмів у процесі вербалізації концепту «мовчання» зумовлена їх потужним експресивним потенціалом, здатністю не дублювати лексеми-вербалізатори, а деталізувати й диференціювати поняття.

Фразеологізми на позначення мовчання в українській МКС унаочнюють його зв'язок з архаїчним уявленнями українців, відбитими в міфологемах *вода, вогонь, земля, повітря* ((*мов, ніби*) у воді (у воду) намочений; як (*мов, неначе* тощо) кип'ячем обпарено; як (*мов, наче* тощо) до землі прибитий; *забрало повітря*). Із найвніми уявленнями українців пов'язані й ті ФО, де мовчання асоціюється не з мозком, а з язиком, а язык сприймається як інструмент і генератор мовлення й квазіагенс мовчання (*язик у петлю скрутило; забути язика в роті; язык стає / став руба (колом)* та ін.).

Мовчання в пареміях виступає як важливий чинник успішної комунікації, що репрезентовано у формі приписів, правил, керівництва до дії, напр.: *Їж борці із грибами, держи язик за зубами; Або розумне казати, або зовсім мовчати; Не до ладу сказати – краще змовчати* та ін.

Засобами вербалізації концепту «мовчання» є вирази, що вказують на відсутність мовлення імпліцитно (*не був у силі відповісти; не давати відповіді; не сподобити жодним словом* та ін.).

У вербалізації мовчання вагому роль відіграють вирази на позначення акціональних символів-супровідників мовчання (*махнути рукою; знизати плечима* та ін.), фігури експресивного синтаксису, зокрема апосіопеза, графічні засоби (крапки, капіталізація).

Засоби вираження концепту «мовчання» становлять його номінативний простір – сукупність вербальних засобів, що функціонують для мовного вираження силенційного ефекту.

Відповідно до сфери виявлення комунікативно значуще мовчання поділяється на міжособистісне, світське й соціальне (Н. Арутюнова).

Найчастіше міжособистісне мовчання експлікується в діалозі, на тлі якого максимально виявляються відхилення від мовленнєвої норми, воно може мати ненавмисний (симптоматичний) і навмисний (семіотичний) характер.

Ненавмисне міжособистісне мовчання виникає як наслідок афективного стану комуніканта й вербально найяскравіше виражається ФО *слова застряють (застигають) / застряли (застрягли, застигли) в горлі (у грудях); відбирати (відняти) мову; язык у петлю скрутило* та ін.

Навмисне міжособистісне мовчання багатозначне, його сенс впливає з конкретної ситуації (згода / протест, кооперація / конфронтація, зближення / відчуження тощо). В омовленні цього типу мовчання, крім лексем (*мовчати, мовчання, мовчки* та ін.), значну роль відіграють ФО *ні (ані) пари з вуст, і (ні, жодним і т. ін.) словом не обмовитися; не даватися (не здаватися / не даватися) на мову* та ін.

Міжособистісне мовчання передається іншими невербальними засобами комунікації, що сприймаються як акціональні символи (хитання головою, зітхання, знизування плечима та ін.). Переважно воно теж є засобом вираження емоцій, в основному негативних, що унаочнюють ФО як *(мов, наче тощо) до землі прибитий; як (мов, ніби тощо) таву ковтнув* та ін.

Світське мовчання, як і попередні різновиди мовчання, багатозначне й амбівалентне. У локальному соціумі воно сприймається оточенням як нещирість, інакомислення, наприклад: *«Орися ... рокитнянська тепер, та тільки до розмов не цікава, знай мовчить, як той бундюк, а рокитнянці ж – вони інші, у них завжди зайве слово на язиці. «Е, ні, – думають. – Чужа дівка! Як була нетутешньою, такою і лишилася»»* (Люко Дашвар). Однак з позицій наївної етики й етикету світське мовчання є знаком співчуття й позитивного ставлення до партнера по комунікації.

Саме в товаристві найбільш повно виявляється така риса особистості, як *мовчазливість*, для вербалізації якої використовується низка лексем різної частиномовної приналежності (*мовчазний, мовчазливий, мовчальник, мовчазність, мовчкуватий, безмовний* та ін.), а також ФО (*й слова не почувш; німий, як гріб; мовчазливий, як сфінкс* та ін.).

Міжособистісне й світське мовчання підлягають квантитативній (*довго мовчати, замовкнути на хвилинку* тощо) і якісній (*суцільне мовчання, глухе мовчання, глибоке мовчання* тощо) характеристиці.

Ритуальне мовчання як різновид світського є ідентифікатором людини в нормах культури й поведінки. Його недотримання кваліфікується як невихованість, моральне зубожіння: *«Я був учора на параді Перемоги на Красній площі... коли він [Жуков] згадав про тих, що впали в боях в величезних незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання <...> Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання <...> Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки»* (О. Довженко).

Соціальне мовчання означає не власне мовчання, а невисловлення своєї громадянської позиції, що співвідноситься з невиконанням громадського обов'язку, з невираженням соціального протесту. Таке мовчання негативно конотоване: *«Божеволів у тюрмі Куліш. Курбас ліг у ту промерзлу землю! **Мовчимо**. Пнемося у багнет. Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?!»* (Л. Костенко).

Екстеріоризаторами соціального мовчання є ЛСВ лексем *мовчати, замовчувати, замовчати* та ін., ФО *обходити мовчанням*, надслівні вербалізатори із запереченням дієслів мовлення (*нічого не сказати*) та ін.

Комунікативний акт мовчання поліфункціональний, оскільки може виконувати контактну, дисконтактну, емотивну, інформативну, стратегічну, риторичну, оцінну й акціональну функції. В українській мові найвиразніше окреслюється арсенал лексичних і фразеологічних засобів омовлення стратегічної функції мовчання (*замовчати, змовчати; тримати (держати) язика за зубами; мовчати, як партизан; і (ані) слова (словом) не писнути; мовчати, як риба* та ін.), наприклад:

«Як його міліція не допитувала – **мовчить**, і край. А його <...> молода, теж **як риба**» (Люко Дашвар).

До корелятивів мовчання належать умовчання (замовчування), пауза, безмовність, тиша, німота, внутрішнє мовлення.

Замовчування є комунікативно значущим. Воно, як і мовчання, пов'язується з амбівалентністю прагматики, порівн.: «Замовчування – мовчазна брехня» та «Замовчав, але не збрехав» (УНТ). Для його омовлення активно використовуються фонетичні (*е-е-е* та ін.), лексичні (*замовчувати, не відповісти, не сказати, перемовчати* та ін.), фразеологічні (*дерти мовчака; і (ані слова (словом) не писнути* та ін.), синтаксичні (еліптичні конструкції) і пунктуаційні (крапки) засоби, наприклад: «– *Сподіваюсь, у вас там нічого такого... е-е-е... – Нічого. Окрім зброї, – сказав я*» (В. Шкляр).

До комунікативно значущого мовчання зараховуються паузи хезитації, що виконують у комунікативному акті функцію регулювання розмови для координації взаємодії між людьми, підкреслюючи важливі моменти в мовленні, даючи адресату можливість обдумати сказане, наприклад: «**Пауза** у потрібному місці дає змогу слухачам перетравити інформацію і підсилює інтригу. Однак тут важливо не помилитися з місцем і, головне, з тривалістю **мовчанки**, тому що хтось неуважний може вирішити, що історію закінчено, і <...> » (Брати Капранови). У писемному дискурсі паузи позначені пунктуаційно (крапками), лексично (*пауза (павза), затнутися (затинатися)* та ін.), синтаксично (парцеляція). В омовленні цього корелята мовчання важливу роль відіграють квантитативні характеристики (*кілометрова пауза, довга пауза* та ін.).

Традиційно тишу відрізняють від мовчання за ознакою відсутності суб'єкта дії, належності до світу природи, тоді як мовчання кваліфікують як людський феномен. Однак у багатьох європейських мовах мовчання і тиша позначаються одним словом: англ. *silence*, фр. *silence*, ісп. *silencio*, італ. *silenzio*, що є підтвердженням спорідненості цих двох феноменів. В українській мові тишу можуть позначати ЛСВ лексем *тиша, тишина, тиш, затишок, мовчанка, мовчання*. Тиша і мовчання мають здатність набувати ознак одне одного, тобто тиша може ставати суб'єктним явищем, ототожнюватися з тривогою й небезпекою: «*Після цього викрику довкола розтеклася в'язка, відчутна на дотик тиша, об яку, здавалося, ось-ось спіткнеться Сутяга*» (В. Шкляр). Вербально тиша, що стала мовчанням, може позначатися виразами *гнітюча тиша, гробова тиша, могильна тиша, мертва тиша* тощо: «**Могильна тиша** стояла в хаті Петриченків, ота спресована, здавлена тиша, яка тисне тобі на скроні, муляє в тім'я і відганяє сон дужче за будь-який гомін» (В. Шкляр). У такому разі тиша синонімічна *глибокому, тяжкому* і под. мовчанню.

В українському постмодерному дискурсі для екстеріоризації тиші спостерігається активізація графічних засобів, а саме капіталізації: «*Пан Андрій мовчав так довго, що, здавалося, надумав повторити нашумілу п'єсу «324» (це коли піаніст нерухомо сидить перед фортеп'яном і виконує **ТИШУ; ТИША**, у свою чергу, виконується глядачами, їхнім бурмотінням, шепотом, плямканням,*

скреготом, рипінням крісел і т. д.); виявляється, він лише хотів, щоб усі заткнулися» (Л. Дереш).

Безмовність – принципово повна тиша, не порушувана звуками – є екстенціоналом мовчання як вияву тиші в некомунікативних ситуаціях, що вербально виражається лексемами *безмовність, безголосся, безгоміння, безгомінь*, наприклад: «*Стрільянина тим часом вщухла, і вітер ніби поменшав – над степом наступила безгомінь*» (О. Гончар).

Станом, близьким до мовчання, може бути *німота* – неможливість вербалізації, втрата здібності говорити внаслідок впливу на психіку (мутизм), наприклад: «*Він хотів тікати і не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром*» (М. Коцюбинський). Вербально німота репрезентована в українській мові лексемами *німий, німота, німіти, заніміти* та ін. Німота може протиставлятися тиші, що унаочнює її зближення з мовчанням через люнціог семантичних зсувів *тиша – мовчання – німота*, заснованих на метафорі: «*У кухні вже не тихо, німо стало. Сидить Льошка над борщем уже холодним, наче його самого хто заморозив*» (Люко Дашвар).

Внутрішнє мовлення, у якому реальне, фізичне звучання замінюється його уявленням, входить до екстенціоналу мовчання. Воно важливе для суб'єкта мовлення й здебільшого не має адресата, тоді як мета комунікативно значущого мовчання – бути зрозумілим співрозмовникові, вплинути на перебіг діалогу, його результат. Внутрішнє мовлення засвідчує, що мовчання, як і мовлення, має когнітивну природу, тому абсолютного мовчання не існує: у свідомості мовця постійно формуються й обробляються концепти й ментальні пропозиції, частина з яких залишається невербалізованими, імпліцитними.

У третьому розділі «**Статус мовчання в комунікативній компетенції мовної особистості українця: концептуалізація і вербалізація лінгвокультурологічного концепту «мовчання» в художньому дискурсі ХХ – ХХІ ст.**» розглядаються особливості вербалізації концепту «мовчання» у творах знакових культурних особистостей ХХ ст. І. Франка, О. Кобилянської, Гр. Тютюнника та у творах сучасних художників слова.

Дослідження невербальних засобів спілкування є надзвичайно актуальним матеріалом для студій з лінгвоперсонології, у межах якої описують типи мовних особистостей. Вербалізація невербаліки, безумовно, мотивована й комунікативною компетенцією автора певного художнього тексту, а також тематикою відповідного художнього твору.

У поемі І. Франка «Мойсей» «мовчання» є одним із ключових концептів, репрезентація якого відбувається з урахуванням прагматики релігійного дискурсу, зокрема ісихатської традиції мовчазного спілкування з Богом під час молитви. Зокрема пророк Мойсей перебуває в стані мовчазного діалогу з Єговою: «*Хоч заціплені міцно уста І не чуть його мови, Але серце його розмовля І кричить до Єгови*» (І. Франко). Як і подвижники-ісихати, головний герой поеми тривалий час смиренно сприймає мовчання Адресата, оскільки вважає себе негідним його відповіді. У Мойсея Єгова промовляє в серці: «*Тихо скрізь, і замовкли уста,*

Запечатано слово, Тільки ти на дні серця мого Промовляєш, Єгово» (І. Франко). Отже, концепт мовчання зреалізовується у вигляді смислу 'мова серця', 'безсловне спілкування'.

Для вербалізації концепту «мовчання» поет використовує низку мовних засобів, зокрема лексеми-іменники *мовчання, тиша, прикметник мовчазливий, дієприкметник мовчущий, дієслово мовчати, стійкі сполучення слів глибоке мовчання, мертвецька тиша, заціплені уста, запечатане слово*. При омовленні цього концепту актуалізуються такі семи: 'увага', 'тривога', 'небезпека', 'попередження', 'тиша', 'страх', 'очікування неприємностей', 'смуток', 'печаль', 'мова серця', 'інтимне спілкування' і репрезентуються як позитивний, так і негативний види оцінки, порівн.: *«Тихо скрізь, і замовкли уста, Запечатано слово Тільки ти на дні серця мого / Промовляєш, Єгово»* (І. Франко); *«Довго висів і смуток, і жаль / Над мовчущими дітьми / Поки темний його силует / Щез зовсім серед пільми»* (І. Франко).

Дієслово *мовчати* І. Франко включає до складу метафори *мовчала пустиня німа* на позначення людського феномена, транспонованого у світ природи. У таких випадках *тиша* як природний феномен перестає сприйматися як відсутність звуків, а ототожнюється з мовчанням: *«Так, ідучи, молився Мойсей / У сердечному горі, – / Та мовчала пустиня німа, / Тихо моргали зорі»* (І. Франко).

Для мови творів О. Кобилянської, як й інших видатних модерністів, характерне приращення смислів у ключових словах, їхньою суб'єктивною модальністю.

Для вербалізації концепту «мовчання» О. Кобилянська використовує низку лексичних засобів (*мовчати, мовчання, німіти, мовчки, замовчати, урвати, німо, заніміти, мовчанка, тишина, тиша, вмовкнути, мовчазливий*), активно залучає ФО, що позначають мовчання (*уст не отворити; мовчати, як камінь; гробова тиша; слова не промовити (не сказати); мовчати, як німий; тримати язик за зубами; води в рот набрати* та ін.). Для вербального вираження мовчання О. Кобилянська вживає також вирази, що імпліцитно вказують на мовчання як відсутність мовлення (*не мати слів; нічого не сказати; німіти в думках; не обзиватися; замкнути уста; не відповісти; не промовити нічого* та ін.). Письменниця активно використовує фігури експресивного синтаксису (повтор, градацію) з іншими синонімічними засобами, що суттєво увиразнює акцент на значущості, символічності мовчання, порівн.: *«Мовчки ожидав він тої хвилі, як батько віддасть йому для нього – як думав – призначену пайку, а і пайку Михайла, та так само мовчки не сповняв батько його надії. Ні одним словом не докоряв він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому про нечуваний учинок; якась тяжка, невидима рука замкнула йому уста навіки в тій речі – лише землею наділив його»* (О. Кобилянська). У таких контекстах мовчання актуалізує семи 'тривога', 'смерть', 'страх', 'пригніченість', 'провісник лиха', 'протест', 'образа'.

Вербалізація мовчання в повісті «Земля» супроводжується рефлексіями міфічно-релігійного сприйняття мовчання, а саме його зв'язком із магичною дією, чаклунством або ж з Богом: людина мовчить, коли в неї вступає Христос, наприклад: *«У нього Христос вступив! – пробуркотала старуха. – Як хто*

мовчить з таким жалем на душі, то, кажуть, Христос у нього вступив!» (О. Кобилянська).

У повісті «Земля» комунікативно значуще мовчання переважно негативно конотоване, має якісні ознаки, що вербально виражені прикметниками-епітетами *страшна хвиля мовчання (мовчанки), смутна хвиля мовчанки, тяжка хвилина мовчання, понуре мовчання, глибоке мовчання*. Воно є симптомом негативних емоцій, зокрема відчаю, страху, розгубленості, образи тощо: *«Настала тяжка хвилина мовчання. Чуття розігралися грізно й замкнули уста. Хлопець мовчав, закушуючи дальший плач»* (О. Кобилянська).

Пауза як корелят мовчання в О. Кобилянської вербалізується виразами *замовкнути на хвилину, хвиля (хвилина) мовчання, по хвилі короткого мовчання, мовчати хвилинку* тощо: *«А відтак у вас є й молодший Сава! – докинула [Докія] по хвилині мовчання»* (О. Кобилянська). Переважно О. Кобилянська вербалізує хезитативні паузи, що викликані збентеженістю або потребою в обдумуванні подальшої репліки в комунікації.

Тиша в О. Кобилянської переважно ототожнюється з тривогою й небезпекою й сприймається саме як мовчання. Вона, як і мовчання, асоціюється зі смертю, наприклад, *глибока тишина* перетворюється на *криваву мовчанку*, яку відчуває батько вбитого хлопця: *«Нікого не здоровив, не бачив нікого. Його також ніхто не здоровив. Ніхто не промовив ні слова, все було мов поразене. <...> Наступила глибока тишина. Здавалося, немов кождий звук у сивій імлі давився <...> На возі лежав простягнений білий-білісінький його син <...> Тяжка, кривава мовчанка»* (О.Кобилянська). Сама ж тиша, що стає мовчанням, ніби оживає, персоніфікується й перетворюється на символ-передвісник чогось фатального, неминучого.

Лаконізм і точність як визначальні риси прози Гр. Тютюнника виражаються й у вербалізації концепту «мовчання». Як і в О. Кобилянської, у Гр. Тютюнника мовчання багатозначне й полярне, для його омовлення письменник використовує широку палітру мовних засобів, зокрема лексеми *мовчати, мовчанка, замовкнути, мовчки, мовчатися, примовчувати, примовкувати, вмовкати, змовчати, німий, німіти, мовчазний, мовчакуватий, мовчун, оніміти, онімілий, оніміння, оніміло, заніміти, пауза, німотний, тиша*.

Гр. Тютюнник – майстер художнього типажу, де провідну роль відіграють штрихи й деталі. Саме тому у створенні образів своїх героїв письменник відводив велику роль акцентуванню на їх мовленнєвій поведінці в товаристві, зокрема мовчазності, яка є позитивно конотованою, оскільки опосередковано вказує на природну скромність, витривалість позитивних героїв, що передається мовними одиницями *мовчати, мовчазний, наймовчакуватіший, мамулуватий на балачку* та ін. Підкреслення мовчакуватості як позитивної риси характеру Гр. Тютюнник здійснює й через повтор прислівника *мовчки*, що в тексті виконує функцію засобу смислової актуалізації: *«І все то він [Степан] робив щоразу мовчки, несподівано: підбився товариш, санки з дровами через замети тягнучи, Степан свої покинув, вернувся, підпрягся нишком собі – цупить з усієї сили, а за ним і всі біжать допомогти; <...> топиться хтось в ополонці, шубовснувши з ковзанки по шию, Степан перший*

до нього підповзає з ремінякою в зубах. Тоді сміються гуртом та вихваляються, як тягли небораку, і Степан з усіма усміхається – **мовчки**» (Гр. Тютюнник).

Негативною конотацією у творах Гр. Тютюнника позначене світське ритуальне мовчання, зокрема на похороні, емоційне сприйняття якого уможлиблюють семантично контрастні лексеми, повтор як засіб експресивного синтаксису, наприклад: «– Здорові були, люди-небораки! – гукаю веселенько. А вони на мене заозиралися дивно якомсь, аж мені в грудях заскімлило. Потім захрестилися, сльози втирають і **мовчать**. <...> На лаві під карточками в рамці хлопчик лежить, руки на манишку покладані – жовті, як із воску виліплені. <...> Біля лави навколішки жінка стоїть, мабуть, хлопчикова мама. Лобом йому об руки треться і **мовчить**. <...> А в хаті чимось таким холодним пахне, як земля у проваллі. І хлопчик лежить на лаві **мовчить**, і мама його **мовчить**. Тільки люди тишкуються та очима образів шукають» (Гр. Тютюнник). У Гр. Тютюнника під час реалізації повтору лексема *мовчати* розширює значення внаслідок актуалізації сем 'смерть', 'горе', 'відчай'.

Для Гр. Тютюнника соціальне мовчання негативно конотоване, оскільки суперечило його життєвим принципам, внутрішній свободі. У художніх творах, де головними героями є прості громадяни, негативно конотованим є відтінок ЛСВ лексеми *мовчати*, який в розмовному мовленні позначає один із виявів соціального мовчання, наприклад: «А прийдеш додому, перше, що зроби, – розпитай у людей або в сільраді, чи не було листа від батька: зараз усі, хто вцілів, озиваються, шукають своїх, **мовчать** лише ті, кого вже <...>» (Гр. Тютюнник), мовчання репресованого батька (відсутність листів від нього) означає його смерть.

У творах Гр. Тютюнника мовчання є тією художньою деталлю, тим образом-концептом, що допомагає письменнику-неореалісту правдиво та яскраво відтворити внутрішній світ його героїв, реалізувати авторські інтенції. За допомогою різнорівневих мовних засобів Гр. Тютюнник вербалізує як саме мовчання, так і всі його кореляти, що засвідчує вагомість цього культурно значущого концепту для якнайповнішого заглиблення в дійсність і її адекватного високохудожнього зображення.

Для омовлення образного складника концепту «мовчання» українські письменники найчастіше обирають метафоричні моделі «мовчання-істота», «мовчання-неживий предмет», «мовчання-простір», «мовчання-речовина, матеріал», «мовчання-стихія».

У метафоричній моделі «мовчання-істота» мовчання концептуалізується як таке, що виявляє фізіологічні, фізичні, психічні ознаки, властиві тварині чи людині (мертва тиша, глухе мовчання, німа мовчазність, нашорошена мовчанка, смертна тиша, брутальна тиша, затята мовчанка, рішуча мовчанка, понуре мовчання, поважне мовчання), наприклад: «**Мовчанка, затята, рішуча, глуха мовчанка** була одиноким способом рятунку» (О. Кобилянська).

Метафорична модель «мовчання – неживий предмет» вербально представлена виразами *тяжка мовчанка, важке мовчання, довга мовчанка* та ін. Продуктивними є метафори, що ототожнюють мовчання з перепорою (мовчання ставало неначе стіною, глухий частокол мовчання), знаряддям оборони чи нападу (закутатися в мовчання, катувати мовчанням, уярмити мовчанням), наприклад: «На щастя, ми

з самого початку обгородили своє життя глухим частоколом мовчання і не-спілкування, замкнувши на всі замки і ключі своє минуле й теперішнє життя» (М. Матіос).

В українському художньому дискурсі омовлення мовчання відбувається через натурморфну метафору, у результаті чого мовчання концептуалізується як матеріал, речовина, оскільки має певну консистенцію (*густе мовчання*): «*Минулих літ великодні мертвецькі / тебе густим мовчанням облягли*» (Л. Костенко); одоративні й смакові властивості: «*Знову замовкли, і їхнє мовчання, здається, пахло полином, таке гірке*» (Є. Гуцало); колір (*чорне мовчання*): «*Нишкне земля в німому чорному мовчанні*» (Є. Гуцало).

Метафорична модель «мовчання-простір» вербалізує мовчання як таке, що подібно до більшості просторових понять має чітко виражені параметри глибини (*глибоке мовчання*), довжини (*довга мовчанка; кілометрова пауза*), обмеженості / необмеженості (*безмежна тиша; будувати мовчання, як зал філармонії; іти в мовчання, як в підпілля*), окультуреності / неокультуреності (*алея тиші; дрімуча тишина*) тощо.

У художньому дискурсі мовчання концептуалізується як стихія, зокрема вода (*потонути в мовчанні*). Ототожнення мовчання з водою суголосне концептуальному зв'язку мовчання зі стихіями, закріпленому в українській фразеології, й підтверджує його архетиповість для української лінгвоспільноти.

Основні результати дослідження відображені у **висновках**:

Підвищена увага дослідників до концептуального аналізу спричинена поліпарадигмальністю сучасної лінгвістики, її антропоцентризмом і дискурсцентризмом. З'ясування структури концепту, його смислового наповнення сприяє дослідженню співвідношення універсального й етноспецифічного знання, визначенню особливостей його концептуалізації етномовною свідомістю. Культурно значущі концепти як найбільш психологічно важливі для певної етнокультури становлять смислове й культурне ядро етномовної свідомості.

До культурно значущих в українській лінгвокультурі відноситься концепт «мовчання» як такий, що є психологічно важливим у національній концептосфері через вагомість феномена мовчання в комунікації й життєдіяльності індивіда й соціуму. За тематичною ознакою «мовчання» належить до антропоморфних концептів, що за своєї загальнолюдської універсальності позначений, однак, і національними рисами. Його становлення як лінгвокультурологічного концепту відбувалося в кількох дискурсах: міфолого-релігійному, філософському, літературознавчому та ін.

Мовчання є повноцінним невербальним засобом комунікації. Комунікативно значущим є функціонально навантажене як семіотичне мовчання, так і мовчання-симптом. Мовчання-знак замінює вербально виражений комунікативний акт, оскільки воно має чітко виражену іллокуцію, перлокуцію й може бути використане як комунікативна тактика й комунікативна стратегія. Декодування нульового силенційного акту можливе лише в дискурсі.

В українській мові наявний значний арсенал різнорівневих засобів екстеріоризації мовчання: фонетичних (паузація мовлення, зміна його темпу, повторення окремих фонем), морфологічних (вербалізація словами різної частиномовної приналежності), лексичних (синонімічні ряди, антонімічні протиставлення), фразеологічних (фразеологічні одиниці, паремії), синтаксичних (фігури експресивного синтаксису). Висока частотність уживання фразеологізмів у процесі вербалізації концепту «мовчання» зумовлена їх потужним експресивним потенціалом, здатністю не дублювати лексеми-вербалізатори, а деталізувати й диференціювати поняття. У художньому дискурсі мовчання екстеріоризується за допомогою графічних засобів, зокрема розділових знаків (крапки в кінці реплік), капіталізації, виділення курсивом.

Наявність різнорівневих способів омовлення мовчання свідчить на користь уведення терміна «номінативний простір концепту “мовчання”», під яким розуміємо всю сукупність вербальних (фонетичних, лексичних, фразеологічних, синтаксичних, граматичних, графічних) засобів, що функціонують для мовного вираження цього невербального засобу спілкування.

Вербалізація мовчання в українській МКС унаочнює його зв'язок з архаїчним уявленнями українців, відбитими в міфологемах *вода, вогонь, земля, повітря* та ін.

До корелятивів комунікативно значущого мовчання належать замовчування, пауза, безмовність, тиша, німота, внутрішнє мовлення, що теж можуть бути силенційними засобами вираження думки. Для їх вербалізації активно використовуються фонетичні, лексичні, синтаксичні й пунктуаційні засоби.

Тиша і мовчання мають здатність набувати ознак одне одного, коли тиша стає суб'єктивним явищем, що, як правило, ототожнюється з тривогою й небезпекою й стає знаковою. Безмовність є комунікативно незначущим корелятом мовчання. Німота – психічно зумовлена втрата мовлення – переважно сприймається як мовчання-симптом, що стає знаком за умови наявності мовлення в пре- і постпозиції. Німота може зближатися з мовчанням через лонцюг семантичних зсувів *тиша – мовчання – німота*, заснованих на метафорі.

Внутрішнє мовлення входить до екстенціоналу мовчання як монологічна форма мовлення, у якій реальне, фізичне звучання замінюється його уявленням, відображенням у свідомості людини. Мовчання й внутрішнє мовлення не тотожні поняття (внутрішнє мовлення, на відміну від комунікативно значущого мовчання, не спрямоване зовні), однак внутрішнє мовлення доводить, що абсолютного мовчання не існує: навіть не говорячи вголос, людина постійно веде внутрішній монолог.

У художньому дискурсі специфіка вербалізації концепту «мовчання» спричинена мовною особистістю й комунікативною компетенцією письменника, тематикою твору і його мистецьким спрямуванням.

І. Франко ввів культурно значущий концепт «мовчання» як ключовий у поемі «Мойсей», розширивши його семантику рефлексіями ісихазму.

Дотримуючись концепції символістів, О. Кобилянська сприймає мовчання як символ, а концепт «мовчання» в повісті «Земля» позначений актуалізацією нових

сем. У творі простежується зв'язок з міфічним сприйняттям мовчання в народній традиції.

Вербалізуючи концепт «мовчання», неореаліст Гр. Тютюнник звертає увагу на його емоційне навантаження. Мовчання в письменника є засобом розкриття внутрішнього світу героїв, їхніх думок, почувань і характеру.

Характерною спільною особливістю вербалізації мовчання представниками різних течій модернізму є їхнє прагнення до розширення семантики культурно значущого концепту «мовчання» прирощенням додаткових як позитивно конотованих, так і негативно конотованих смислів.

Метафоричні моделі «мовчання-стихія», «мовчання-предмет», «мовчання-простір» в українському художньому дискурсі ХХ – ХХІ ст. в цілому збігаються з традиційними уявленнями про мовчання, вираженими українською фразеологією, що підтверджує архетиповість цього концепту та його значущість для української лінгвоспільноти. Разом із тим у сучасному художньому дискурсивному просторі виявляються нові метафоричні моделі «мовчання-істота», «мовчання-речовина, матеріал», а також додатково деталізуються, диференціюються й розширюються традиційні метафоричні моделі мовчання, що є свідченням динамічності й неминущої культурної цінності концепту «мовчання».

Перспективним видається подальше дослідження концепту «мовчання» на основі фреймового й гештальтного аналізу, що уможливить його більш повне й глибоке вивчення.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Коловоротна Н. Д. Тиша як корелят мовчання / Н. Д. Коловоротна // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків, 2012. — Вип. 33. — С. 56—60.

2. Коловоротна Н. Д. Вербалізація концепту «мовчання» в «Щоденнику» Олександра Довженка / Н. Д. Коловоротна // Волинь філологічна : текст і контекст. Лінгвістична ХХІ століття: стан і перспективи : зб. наук. пр. [упоряд. С. К. Богдан]. — Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. — Вип. 15. — С. 132—139.

3. Коловоротна Н. Д. Взаємодія вербальних і силенційних засобів у комунікації / Н. Д. Коловоротна // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків, 2013. — Вип. 35. — С. 210—214.

4. Коловоротна Н. Д. До питання про амбівалентність комунікативно значущого мовчання / Н. Д. Коловоротна // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Мовознавство. — №11. — Вип. 19. — Т. 3. — 2013. — С. 73—80.

5. Коловоротна Н. Д. Феномен мовчання в релігійно-міфологічному дискурсі / Н. Д. Коловоротна // Українознавчий альманах [відп. ред. д-р політ. наук, проф. Микола Обушний]. — Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. — Вип. 11. — С. 199—201.

6. Коловоротна Н. Д. Фразеологія мовчання в сучасній українській мові : етнокультурний і семантичний аспекти / Н. Д. Коловоротна // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків, 2013. — Вип. 36. — С. 27—33.

7. Коловоротная Н. Д. Вербализация концепта «молчание» в повести Ольги Кобылянской «Земля» / Н. Д. Коловоротная // Интерпретация текста : лингвистический, литературоведческий и методический аспект : материалы VI Междунар. науч. конф. (Чита, ЗабГУ, 6–7 декабря 2013 г.) / [сост. Ахметова Г. Д.]. — Чита : Из-во ЗабГУ, 2013. — С. 153—156.

8. Коловоротная Н. Д. Интерпретация молчания в современной лингвокультурологии / Н. Д. Коловоротная // Н. П. Огарёв : историко-культурное измерение творческой личности : сб. материалов Всерос. науч. конф. с междунар. участием, 14–16 нояб. 2013 г., г. Саранск / редкол. : Е. А. Николаева (отв. ред.) [и др.]. — Саранск : Изд-во Мордов.ун-та, 2013. — С. 210—213.

9. Коловоротна Н. Д. Феномен мовчання у світлі різних наукових парадигм / Н. Д. Коловоротна // Українська мова у ХХІ столітті : традиції і новаторство. — Тези доповідей II Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 24 – 26 квітня 2012 року. — К. : ІУМ НАНУ, 2012. — С. 201—203.

10. Коловоротна Н. Д. Аксиологічна прагматика мовчання в українській лінгвокультурі / Н. Д. Коловоротна // Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах : VI Міжнародна наукова конференція (Дніпропетровськ, ДНУ імені Олеся Гончара, 22–23 квітня 2013 р.) : матеріали [укладач Т. С. Пристайко]. — Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2013. — С. 131—134.

АНОТАЦІЯ

Коловоротна Н. Д. Вербалізація концепту «мовчання» в художньому дискурсивному просторі української мови. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2014.

Дисертація є дослідженням засобів вербалізації концепту «мовчання» в художньому дискурсивному просторі української мови.

У роботі проаналізовано еволюцію поглядів на сутність концепту, схарактеризовано концепт «мовчання» як культурно значущий, обґрунтовано роль і місце мовчання в комунікативному акті, подано теоретичне осмислення розуміння концепту «мовчання» у філософському й міфолого-релігійному дискурсах, літературознавстві й лінгвістиці. З'ясовано різнорівневі засоби вербалізації концепту «мовчання», досліджено репрезентацію видів комунікативно значущого мовчання, визначено його функції, виокремлено кореляти мовчання, схарактеризовано засоби омовлення кожного з них. Розглянуто особливості вербалізації концепту «мовчання» у творах знакових культурних особистостей ХХ ст. І. Франка, О. Кобилянської, Гр. Тютюнника, окреслено тенденцію до розширення семантики культурно значущого концепту «мовчання». Визначено

специфіку концептуалізації мовчання українською лінгвотільнотою за допомогою метафоричних моделей.

Ключові слова: концепт, культурно значущий концепт, дискурс, мовчання, невербальні засоби комунікації, комунікативно значуще мовчання, кореляти мовчання, вербалізація, концептуалізація, метафоричні моделі.

АННОТАЦИЯ

Коловоротная Н. Д. Вербализация концепта «молчание» в художественном дискурсивном пространстве украинского языка. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды. – Харьков, 2014.

Диссертационное исследование посвящено изучению особенностей вербализации концепта «молчание» в художественном дискурсивном пространстве украинского языка.

В первой главе осуществляется обзор литературы по теме, определяются основные понятия диссертации, такие как концептуализация и вербализация, концептуальная и языковая картины мира, концепт, культурно значимый концепт, характеризуется молчание как единица коммуникативного акта, излагается теоретическое осмысление понимания концепта «молчание» в философском, мифолого-религиозном дискурсах, религиозной традиции, литературоведении и лингвистике.

Во второй главе проанализированы разноуровневые единицы украинского языка, вербализирующие концепт «молчание» в национальной языковой картине мира. Для иллюстрации подобраны более 3000 контекстов употребления языковых единиц, основные семантические компоненты которых эксплицируют смысл молчания. Совокупность языковых средств, выражающих концепт, составляет номинативное пространство концепта. Исследована репрезентация видов коммуникативно значимого молчания, обоснована полифункциональность коммуникативного акта молчания, выполняющего контактную, дисконтактную, эмотивную, информативную, стратегическую, риторическую, оценочную и акциональную функции. В разделе определены корреляты молчания, такие как умолчание, пауза, безмолвие, тишина, немота, внутренняя речь, выяснены особенности концептуализации и языковой репрезентации в украинском художественном дискурсе каждого из них.

В третьей главе рассматриваются особенности вербализации концепта «молчание» в произведениях знаковых культурных личностей XX столетия И. Франко, О. Кобылянской, Гр. Тютюнника и в произведениях современных художников слова.

В поэме «Моисей» Ивана Франко «молчание» является одним из ключевых концептов, репрезентация которого осуществляется с учетом прагматики религиозного дискурса, в частности исихатской традиции молчаливого общения с Богом во время молитвы.

Следуя концепции символистов, О. Кобылянская воспринимает молчание как символ, а концепт «молчание» в повести «Земля» обозначен актуализацией новых сем. В произведении прослеживается связь с мифическим восприятием молчания в народной традиции. Для вербализации концепта «молчание» О. Кобылянская использует ряд лексических, фразеологических, синтаксических средств.

В повести «Земля» коммуникативно значимое молчание преимущественно отрицательно коннотированно. Оно выступает симптомом отрицательных эмоций, в частности отчаянья, страха, растерянности, обиды и т.д. Тишина также преимущественно отождествляется с опасностью, тревогой, смертью и воспринимается как молчание.

Как и у О. Кобылянской, у Гр. Тютюнника молчание многозначно и полярно. Для его вербализации писатель широко использует лексические, фразеологические, синтаксические, в том числе экспрессивные, языковые средства.

В создании художественных образов писатель акцентировал внимание на речевом поведении, в частности на молчаливости, своих героев, воспринимаемой как проявление их естественной скромности, выносливости. В произведениях Гр. Тютюнника молчание является той художественной деталью, тем образом-концептом, который помогает писателю-неореалисту правдиво и ярко воспроизвести внутренний мир его героев, реализовать авторские интенции.

При вербализации образной составляющей концепта «молчание» украинские писатели наиболее часто выбирают метафорические модели «молчание-существо», «молчание-неодушевленный предмет», «молчание-пространство», «молчание-вещество, материал», «молчание-стихия».

Согласно метафорической модели «молчание-существо» молчание способно проявлять физические, физиологические, психические признаки, свойственные человеку или животному (*мертва тиша, глухе мовчання, німа мовчазність, нашорошена мовчанка, смертна тиша, брутальна тиша* и др.).

Метафорическая модель «молчание – неодушевленный предмет» вербально представлена выражениями, в которых молчание ассоциируется с препятствием, в частности стеной, частоколом, орудием нападения или обороны и др. (*глухий частокол мовчання, закутатися в мовчання, катувати мовчанням*).

Натурморфная метафора представляет молчание как материал, вещество, имеющее определенную консистенцию, одоративные и вкусовые свойства, цвет (*густе мовчання, мовчання пахло полином, гірке мовчання, чорне мовчання*).

Согласно метафорической модели «молчание-пространство» молчание, как и большинство пространственных понятий, имеет четко выраженные параметры глубины, длины, ограниченности / неограниченности и др. (*глибоке мовчання, довга мовчанка, іти в мовчання, як в підпілля* и др.).

Отождествление молчания с водой (*потонути в мовчанні*) созвучно концептуальной связи молчания со стихиями, закрепленной в украинской фразеологии.

Большинство из названных моделей совпадает с традиционными для украинцев представлениями о молчании, что подтверждает архетипность данного концепта и его значимость для украинского лингвосообщества. Вместе с тем

в художественном дискурсе фиксируются некоторые новые метафорические модели, что свидетельствует о динамичности и культурной ценности концепта «молчание».

Ключевые слова: концепт, коммуникативно значимый концепт, дискурс, молчание, невербальные средства коммуникации, коммуникативно значимое молчание, корреляты молчания, вербализация, концептуализация, метафорические модели.

SUMMARY

Kolovorotna N. D. The verbalization of concept "silence" in artistic discursive space of the Ukrainian language. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – Kharkiv National Pedagogical University named after G.S.Scovoroda. – Kharkiv, 2014.

The dissertation is devoted to discovering of means of verbalization of concept "silence" in artistic discursive space of the Ukrainian language.

The evolution of the views on the essence of the concept is analysed, the concept of "silence" as culturally significant was characterised, the role and place of silence in a communicative act is substantiated, theoretical conceptualization of understanding of the concept of "silence" in philosophical and mythological and religious discourses, in literary criticism and linguistics is presented. Different facilities of verbalization of concept of "silence" are found out, the representation of kinds of communicative meaningful silence is investigated, its functions are defined, the correlates of silence are distinguished, the means of linguistics are characterised. The features of verbalization of concept of "silence" are considered in works of sign cultural features of XX century of I. Franco, O. Kobylyanska, G. Tutunyk, a tendency to expansion of semantics in a cultural manner of meaningful concept "silence" is outlined. The specific of conceptualisation of silence through metaphorical models is defined by Ukrainian linguists.

Key words: concept, culturally significant concept, discourse, silence, un verbal means of communication, communicative meaningful silence, the correlates of silence, verbalization, conceptualisation, metaphorical models.

Відповідальний за випуск
кандидат філологічних наук, доцент
Піддубна Наталія Віталіївна

Підписано до друку 18.03.2014 р. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Умовн. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. № б/н.
Надруковано у центрі оперативної поліграфії ФЛП Малооголець Р. А.,
м. Харків, пр-т Гагаріна, 1, тел. (057)781-46-07, (095)719-67-37